

Posudek disertační práce Mgr. Lukáše Zábranského

Kompozita ve staroslověnině

Záměrem práce je, jak doktorand píše na s. 12, „komplexně prozkoumat a zhodnotit problematiku lexikální kompozice v staroslověnině.“ V úvodu (1. kapitola, s. 8-15) podává autor obecný nástin dějin slovanské lexikologie a lexikografie (speciální literatura k problematice paleoslovenistické je pak probírána v dalších kapitolách) a informuje o své materiálové bázi. Tou jsou kompozita v rozsahu Staroslověnského slovníku (Старославянский словарь, Moskva 1994) zachycujícího lexikon tzv. kanonických stsl. památek, doplněné kompozity ze Slovníku jazyka staroslověnského (Praha 1958-1997), který navíc zpracovává materiál památek vzniklých na Velké Moravě, ale doložených až mladšími rukopisy (pro kompozita jsou důležité zvl. rukopisy Apoštola, event. památek právních) a památek českokřesťanských (řada kompozit se vyskytuje zvl. v Besédách Řehoře Velikého a II. legendě svatováclavské). Celkem zpracovává autor více než 1100 kompozit (počty z obou slovníků jsou téměř stejné).

V 2. kapitole vymezuje autor typy kompozit, jimiž se ve své práci zabývá. Právem nezpracovává vlastní jména a složené číslovky, naopak zpracovává kompozita převzatá z řečtiny do stsl. jako celky (φιλοσοφια, ακροτομια apod.), nezpracovává také tzv. skrytá kompozita (чловѣкъ, гумено). Není však jasné, zda pod ně zahrnuje též starobylá kompozita немаситъ „pelikán“ a невѣгласъ „neznalý“ (o druhém se zmiňuje na s. 74, v soupise kompozit na konci práce je nemá).

3. kapitola (s. 22-38) je nazvána Metodologie, ale její obsah je daleko širší. Metodologii je věnována až třetí část kapitoly. Doktorand prostudoval podrobně všechnu starší literaturu, věnovanou speciálně kompozitům, zvláště slovanským kompozitům z hlediska diachronního a kompozitům staroslověnským, z níž nejvíce podnětnou stále zůstává analýza Ralji Cejtlin. Jako bohemista metodologicky vyšel především z prací Šlosarových, modifikovaných pracemi Dokulilovými a Večerkovými, ale i s přihlédnutím k Mluvnici češtiny 2 z r. 1986, jejíž moderní konstrukt ho inspiroval k navržení termínu hypobáze a zerové (či startovací) syntaktické funkce. K volbě určité metodologie je ovšem třeba znát alespoň zhruba typ materiálu, a proto autor na začátku kapitoly popisuje typy stsl. kompozit, charakter jejich prvního a druhého komponentu (druhým komponentem je převážně verbální základ, což je, jak autor správně uvažuje, důvodem přesunu komponentů při překladu řec. kompozit с φило-, např. φιλότεκνος – чадолоубивъ) i sémantiku kompozit (typy determinativní a mutační). Z tohoto pohledu mu vyplývá, že je třeba věnovat především pozornost prvnímu členu kompozit, což také převážně uplatňuje v dalším výkladu.

4. kapitola je věnována konektému, tedy vokálu spojujícímu obě části kompozita. Na rozdíl od A. Vaillanta se autor (správně) domnívá, že může reálně existovat i konektém -z-. Doklady s tímto konektémem (např. громъгласъ) stejně jako s -oу- (např. братоучадъ) jsou však tak různorodé, že se autor neodvážil vyslovit nějakou teorii, která by jejich užití zobecňovala (až na s. 100 interpretuje -z- в плодътворѣние jako pádovou koncovku, stejně jako -oу- в братоучадъ na s. 110).

Cílem 5. kapitoly, nazvané Formální rozbor (s. 46-92) je stanovit, v jakých slovnědruhových a slovtvorných kategoriích se v daném souboru uplatňují kompozita. Autor analyzuje odděleně materiál kanonických památek a památek doložených mladšími rukopisy, uvádí konkrétní čísla a procenta a znázorňuje je v grafech. Při analýze substantiv a adjektiv

kombinuje rodové a kmenové hledisko. Vypočítává, v kolika případech je užito jednotlivých sufixů a uvádí příklady. Bylo by možná vhodné, aby v některých případech uvedl všechny doklady, zvláště tehdy, kdy jde (možná) o kompozita z předspisovného období, případně tvořená archaicky (např. adjektiva s pouhým kmenotvorným sufixem jako *злoоyстz*, *идолотворz*, *лицемѣрz*, *маломощь*), nebo nějak speciálně (např. v adjektivních kompozitech výrazně převládá druhý komponent *-любивz* proti *-любьнz*, v. retrograd zpracovaný Z. Ribarovou v *Indexech*, 2003). Na s. 86 k výkladu o slovesných kompozitech s prefixem (např. *излюбодѣствовати*) by bylo též vhodné připojit zmínku o tom, že slovesná kompozita (i jiné slovní druhy se slovesným základem) se mohla tvořit i od prefigovaných sloves, např. *благонзволити еудокєiv*, *благоспзитаниє акрїβεiv*, *благопринимчнz еупрoсδεκтoс*.

V 6. kapitole (*Slovotvorba*, s. 93-132) jsou kompozita hodnocena podle vnitřního syntaktického vztahu jednotlivých komponentů, který autor proti Skaličkovu termínu *hyposyntax* nazývá *mikrosyntax*. Materiál je vhodně (a podrobně) roztríděn podle původu obou komponentů (substantiva, subst. slovesného původu, adjektiva, numeralia, adverbia, pronomina) a bohatě ilustrován. Diskutovat lze o některých detailech. Např. na s. 99 se praví: „Čistá kompozita (tj. bez sufixu) se mohla jevit jako významově mnohoznačná a to bylo důvodem malé produktivity těchto kompozit.“ Domnívám se, že kompozita s pouhým kmenotvorným sufixem byla, zvl. pokud jde o adjektiva, útvary starobylými, což byl – spíše než významová vágnost – důvod jejich nahrazování útvary se sufixem. – Dále by bylo třeba zařadit kompozita s *єдин-* a dubletním archaickým *ннz-* do jedné skupiny, např. u *єдинорoгz* i *єдиногласиє* je první komponent interpretován jako číslovka (s. 97), u *инодоушьникz* a *иногласиє* jako zájmeno (s. 112-113). Tvrzení, že adjektiva s prvním komponentem číslovkovým nejsou doložena v evangeliích (s. 118), neodpovídá skutečnosti (srv. např. *иночадz* *Mar As Sav*, *єдиночадz* *Zogr*). – Kompozitum *коупьносщии* (lére: *коупьносзии*) není s tímto prvním komponentem ojedinelé. Existuje také *коупьносщииє* a *коупьносщьнz* a také spojení *коупьнѣ сщьнz* (*Supr* 188, 1) – rovněž o božské Trojici. Tyto doklady jsou přímo „čítankovou“ ukázkou, jak jsou si někdy blízká slovní spojení a kompozita, zvl. v případech s prvním komponentem adverbialním; u typu *дoвpoткoрити* jde zase o interpretaci první části jako komponentu nebo adjektiva (substantiva).

7. kapitola (s. 133-168) je nadepsána „Cizí vlivy“ v kompozitech. Nedomnívám se, že by „cizí vlivy“ musely být v uvozovkách. V staroslověnštině jako jazyce vysokého stylu nebylo kalkování považováno za méněcenný překladatelský princip. Někteří překladatelé ho využívali zcela programově (např. překladatel Války židovské Josefa Flavie, na jehož kompozitech vybudoval svou teorii E. Fält, v disertaci často citovaný). Autor zde podrobně analyzuje řecká kompozita, převzatá do stsl. jako celek, i hybridy (typu *идоложьрьць*). Ze stsl. kompozit ovlivněných řeckými předlohami se zabývá jenom těmi, v nichž se častěji opakuje též první komponent, tedy *благо-*, *добро-*, *зло-*, *бого-*, *жесто-*, *весе-*, *лже-*, *законo-*, *миpo-*, *веле-*, *ново-*, *бpато-*, z druhých komponentů probírá jen *-люб-* (a zároveň *люво-* jako první komponent) a *-сpздz*. Vychází tak z názoru vysloveného již v kap. 4, že je třeba si v kompozitech všimnout více prvního komponentu. Složeniny se stejným prvním komponentem analyzuje jako celek (někdy ho nazývá množinou) a u jednotlivých lexémů uvažuje, zda je lze považovat skutečně za kalky (zvl. u skupiny s *благо-*). Je třeba ocenit, že autor v této kapitole upozorňuje na řadu chyb a nepřesností v monografii N. Molnára (s. 155, 157, 158, 166). Čekali bychom však v analýze těchto skupin ještě jeden aspekt, pokud ho ovšem lze uplatnit vzhledem k omezenosti materiálu: stabilizaci jedněch kompozit v stsl. lexiku proti, řekněme, „efemérnosti“, tedy náhodnosti, neustálenosti kompozit druhých.

Jsou kompozita pevně zakotvená (např. ЧЛОВЪКОЛЮБЬЦЬ), někdy termíny (БЛАГОСЛОВИТИ, ЗАКОНОПРЪВЪТЪПЪНИКЪ, (ПРЪ)ЛЮБОДЪИ), jindy přídomky ke jménům (ЗЛАТООУСТЪ, БОГОСЛОВЪ), většina je jich však vágních. Např. s prvním ЛЮБО- jsou doložena hapax legomena, která autor oromenu: ЛЮБОПЛАКАТИ τὸ φιλοπενθές (to je uvedeno až na s. 186), πтс. ЛЮБОВЪИЧА φιλομαθής a adj. ЛЮБОПЪРИКЪ φιλόνεικος; poslední je zvláště zajímavé, protože φιλόνεικος se vyskytuje v řec. předlohách stsl. textů častěji a je běžně překládáno ВЪСПЪРИКЪ, РАСПЪРИКЪ, РЪВЪНИКЪ a subst. φιλονεικία vždy jen ПЪРИА (přesné údaje jsou k dispozici v kartotéce Řeckostsl. slovníku-indexu). Některá kompozita opravdu vznikají přímo při překládání, pod okamžitým vlivem předlohy. Zajímavé jsou např. doklady z Besěd Řehořových, přeložených z latiny. Doktorand vliv latiny na stsl. kompozita pomínul, protože obligátně se uvádějí jen dvě: МНОГОСЪДИЕ misericordia (a jiné deriváty) a ВЪСЕМОУЪИ omnipotens (o něm zmínka v disertaci na s. 164). Ale v Besědách vedle ЕДИНОСЪДИЕ a ИНОСЪДИНЪ, která uvádí I. Páclová, najdeme ještě hapax legomena ПРЪЖДЕСЪЛЪ praenuntius a ПРЪЖДЕВЪДЪИЕ praescientia (žádné z těchto slov není doloženo ani u Miklošiče ani u Srezněvského) – jasná ukázka, jak kompozita vznikala ad hoc. – Tvorba stsl. kompozit podle řec. vzorů také vyvolává otázku, proč některá (často značně frekventovaná) řecká kompozita často nebo vůbec nejsou překládána kompozity. To je např. případ řec. -νομ- в κληρονομία, οικονομία – НАСЛЪДИЕ aj., строение домоу aj. Z kompozit с φило- je то φιλόστοργος – ЛЮБЪНЪ, φιλοστοργία – ЛЮБИ; zde je asi příčina v tom, že oba kořeny, φιλ- i στεργ-/στοργ-, odpovídají slovanskému ЛЮВ-. Tyto úvahy ovšem už z velké části vedou za rámeček hodnocené disertace.

Také poslední, 8. kapitola, Sémantické množiny excerpovaného lexika (s. 169-199) je věnována lexémům s prvním komponentem doloženým ve více než deseti složeninách. Zúžení materiálu je zde opodstatněno tím, že ve skupinách se lépe sledují sémantické posuny. Navíc autor srovnává skupiny kompozit s opačným významem prvního komponentu: БЛАГ-/ДОБР- × ЗЛ-, ВЕЛ- × МАЛ- atp. Z postřehů o vývoji sémantiky v kompozitech je zvláště významný výklad o sémantické redundanci. Týká se to např. πтс.-adj. ДЪЛЪГОТЪРЪПА (μικροθύμων – semikalk), kdy samo sloveso ТЪРЪПЪТИ má stejný sémantický obsah („být trpělivý“), i dalších derivátů (ДЪЛЪГОТЪРЪПЪЛИКЪ apod.); stejná redundance je např. в ЗЛОСТРАДАТИ, ДОБРОГОВЪИНЪ, БЛАГОПОТЪРЪВЪНЪ. Právem zdůrazňuje autor fakt, že ЗЛОДЪИАТИ СА (ἐνοχλεῖσθαι, σεληνιαζέσθαι) nesouvisí svým původem se ЗЛОДЪИ (κακούργος), protože sémantika prvních komponentů je různá. V závěru kapitoly jsou znovu rekapitulována kompozita, která nemají v řečtině paralelní složeninu (ДРЪВОДЪИА, ЛИСТОПАДЪ, kompozita с водо- a další, termíny ВЪЛОРИЗЪЧЪ a ЧЪЗНОРИЗЪЦЪ i zcela ojedinelé a со do původu nejasné ЦАТОНЪСТВО).

Práce je ukončena Závěrem (s. 200-218) a je k ní připojen náležitý soupis literatury a dva indexy kompozit (podle SSr a SJS); v těch chybí kromě НЕВЪГЛАСЪ a НЕМЪСИТЬ ještě АНГЕЛООБРАЗЪНЪ, АНГЕЛОЗЪРАЧЪНЪ, skupina výpůjček с архи- a ИКОНОМЪ.

Vcelku lze hodnotit práci jako přínosnou, zvláště v těch kapitolách, kde doktorand zařazuje kompozita do komplexu staroslověnského lexika, do systému jeho slovo tvorby i do vývoje jeho sémantiky. Velmi složitý vztah stsl. lexika k lexiku řeckých předloh, který zvláště pokud jde o kompozita se mění podle překladatelských škol i podle jednotlivých překladatelů, je v práci hodnocen na užším výběru lexikálních okruhů a v rámci těchto okruhů podává reálnou informaci o situaci v památkách cyrilometodějských a nejstarších památkách

bulharské provenience. Drobné nedostatky i s náměty k diskusi, eventuálně k dalšímu výzkumu nesnižují hodnotu práce. Proto navrhuji, aby byla přijata k obhajobě pro získání titulu Ph. D.

V Praze dne 16. 11. 2010.